

JIZZAX VILOYATINING O'SIMLIKLAR OLAMI

Matmuratova Gulnoza Bahtiyarovna - o'qituvchi

Sharipova Mohistara Hamdam qizi - o'qituvchi

Jizzax davlat pedagogika universiteti

E-mail: sharipovamohistara@gmail.com

Annotatsiya

Jizzax viloyatining o'simlik qoplami, asosan efemerlar (qisqa muddatli vegetatsiyaga ega bo'lgan bir yillik o'simliklar), efemeroidlar (qisqa muddatli vegetatsiyaga ega bo'lgan, biroq ildizi orqali qayta rivojlanadigan ko'p yillik o'simliklar), kserofitlar (uzoq qurg'oqchilikka bardosh beradigan cho'l o'simliklari), galofitlar (sho'rlangan erlarda va sho'rxoklarda o'sadigan sho'rsevar o'simliklar) va psammofitlar (qumlarda o'sadigan o'simliklar) tashkil etadi.

Kalit so'zi: o'simlik, tuproq, relef, cho'l, efemer, galofitlar, daraxt, buta

Jizzax viloyati o'simliklar qoplami shakllanishi va tarqalishida hududning geologik tuzilishi, tarixiy taraqqiyoti, geografik o'rni va hozirgi tabiiy sharoiti asosiy ahamiyat kasb etadi. O'simlik turlarining tarqalishida relef, tuproq va iqlim sharoiti muhim omillardan hisoblanadi.

Jizzax viloyatining tabiiy florasida 1200 dan ortiq yuksak o'simlik turlaridan tashkil topgan bo'lib, ularning 106 turi oziq-ovqat va chorvachilikda em-xashak sifatida ishlatiladi, 138 turi qimmatbaho dorivor, 26 turi efir moyli, 61 turi asal beruvchi, 62 turi oshlovchi, 53 turi bo'yoq beruvchi, 19 turi saponinli (oshlovchi) o'simliklardir. Viloyat florasida tarkibida manzarali, vitaminli va tolali o'simliklar ham uchraydi.

Jizzax viloyatining o'simlik qoplami, asosan efemerlar (qisqa muddatli vegetatsiyaga ega bo'lgan bir yillik o'simliklar), efemeroidlar (qisqa muddatli vegetatsiyaga ega bo'lgan, biroq ildizi orqali qayta rivojlanadigan ko'p yillik o'simliklar), kserofitlar (uzoq qurg'oqchilikka bardosh beradigan cho'l o'simliklari), galofitlar (sho'rlangan erlarda va sho'rxoklarda o'sadigan sho'rsevar o'simliklar) va psammofitlar (qumlarda o'sadigan o'simliklar) tashkil etadi.

Q. Z. Zokirov va S. M. Mustafoev (1982) dengiz sathidan 500 m gacha bo'lgan joylarni cho'l, 500 m dan 1200-1600 m gacha bo'lgan joylarni adir, 1200-1500 m dan 2700-2800 m gacha bo'lgan joylarni tog' va 2700-2800 m dan yuqoridagi joylarni yaylov mintaqasiga kiritadi.

Cho'l mintaqasiga Jizzax viloyatining shimoliy- sharqiy qismini band etgan Mirzacho'l va unga sharqda tutashgan tog' oldi tekisliklari kiradi.

Cho'l mintaqasining o'simlik qoplami qandim (*Calligonum comosum L.*), shuvoq (*Artemisia tenuisecta*), efemerli chirmovuqlarning

assotsiatsiyalari(*Cuscuteta*) ustunlik qiladi. Relefning pastqam joylarida shuvoqlar(*Artemiseta*) va sho'ralar(*Chenopodeta*) o'sadi.

Bu mintaqaning qumli cho'llarida ko'chma qumlarga moslashgan psammofit o'simliklar — qandim(*Calligonum comosum L.*), quyonsuyak(*Ammodendron conollyi Bge.*), qizil qandim(*Calligonum aphyllum (Pall.) Gürke.*), mustahkamlangan qumlarda esa shuvoq(*Artemisia tenuisecta*), iloq(*Carex physoides MB.*), qora saksovul(*Haloxylon aphyllum (Minkw.) Iljin.*), efemerlardan qirqqiz, qumtarin(*Corispermum lehmannuanum Bge.*), efemeroidlardan chayir(*Andropogon ischaemum L.*), urg'ochiselin(*Aristida pennata Trin.*), iloq(*Carex physoides MB.*), tuyapaypoq(*Convolvulus fruticosus Pall.*) o'sadi.

Mirzacho'lning ichki tekisliklari uchun efemer va efemeroid o'simliklardan cherkez(*Salsola richteri Karel.*), singren(*Astragalus villosissimus Bge.*), isiriq(*Peganum harmala L.*), oq chitir(*Chorispora tenella (Pall.) DC.*), butalardan yulg'un(*Tamarix hispida Willd.*), qora saksovul(*Haloxylon aphyllum (Minkw.) Iljin.*) va boshqa o'simliklar xosdir.

Bundan tashqari, cho'lning kam sho'rlangan joylarida pashmak (*Salsola leptoclada Grand*), sho'ra(*Chenopodium murale L.*), tereskan(*Eurotia eversmanniana stschegl.*), dastorbosh(*Achillea filipendulina lam*), kuchli sho'rlangan yerlarida esa qora sho'ra(*Salicornia herbacea L.*), sho'rajriq(*Aeluropus litoralis (Gouan) Parl.*), qizilmiya (*Glycyrrhiza glabra L.*) va oqbosh(*Karelinia caspica (Pall.) Less.*) uchraydi.

Cho'l mintaqasining daryo havzalarida, vodiylarida va botiqlarida ajriq(*Cynodon dactylon (L.) Pers.*), yantoq(*Alhagi sparsifolia Shap.*), qizilmiya(*Glycyrrhiza glabra L.*) kabi o'simliklar o'sadi. Daryo vodiylarining botqoq tuproqli joylarida esa qamish(*Phragmites communis Trin.*), lux(*Typha angustifolia L.*), qiyoq(*Schoenoplectus mucronatis (L.) Pall.*), bug'doyiq(*Agropyron repens L.*) kabi o'simliklar tarqalgan.

Adir mintaqasiga Jizzax viloyatining Jizzax, G'allaorol, Forish, Dashtobod, Zomin tumanlarining tog' oldi tekisliklari va qirlari kiradi. Bu zonaning asosiy o'simliklari rang(*Carex pachystylus Gay.*) va qo'ng'irboshdan(*Poa bulbosa L.*) iborat. Ulardan tashqari, tuproq sharoitlariga bog'liq holda qo'ziquloq(*Phlomis thapsoides Bge.*), oqquray(*Psoralea drupacea Bge.*), karrak(*Cousinia microcarpa Boiss.*), cho'layiqtovon(*Ziziphora tenuior L.*), mingbosh(*Convolvulus subhirsutus Rgl. et Schmalh.*), chitir(*Malcolmia hispida Litv.*) va boshqa o'simliklar o'sadi. Toshloq joylarda yovshan(*Artemisia diffusa H. Krasch.*), sho'rlangan tuproqli yerlarda bir yillik sho'ralar(*Chenopodeta*) uchraydi.

Adir mintaqasi o'simlik dunyosiga boyligi hamda dehqonchilik va chorvachilik uchun qulayligi bilan ajralib turadi.

Tog' zonasi viloyatning g'arbiy, janubi-sharqiy va shimoli-sharqiy qismini egallaydigan Nurota, Zarafshon va Turkiston tizmalarining tarmoqlarini ishg'ol qiladi.

Tog' zonasining o'simliklari bug'doyiq, shuvoq-chalov-betaga, butali va daraxtli formatsiyalardan iborat bo'lib, ular chala dashtlar va har xil o'tli quruq dashtlarni hosil qiladi.

Tog' zonasining daraxt va buta o'simliklari tikanli butazorlarni, archazorlarni va bargini to'kadigan tog' o'rmonlari va butazorlarini hosil qiladi.

Tikanli butalar tog'larning quyi va o'rtacha balandliklarida tarqalgan bo'lib, ularga na'matak (*Rosa maracandica* Bge.), bodomcha (*Amygdalus spinosissima* Bge.), uchqat (*Lonicera nummulariifolia* J. et Sp.), zirk (*Berberis integerrima* Bge.), olma (*Malus domestica* Borkh.), jiyda (*Elaeagnus orientalis* L.) va boshqa tikanli butalar kiradi. Tikanli butalarning pastki yarusida yo'ng'ichqa (*Medicago sativa* L.), espartset (*Onobrychis vicifolia* Scop.), oqquray (*Psoralea drupacea* Bge.), taktak (*Hordeum bulbosum* L.), qiltiq (*Taeniatherum crinitum* (Schreb.) Nevski) va boshqa o'simliklar tarqalgan.

Archazorlar tog' zonasining o'rta va yuqori qismlarida tarqalgan. Turkiston tizmasi tizmasining Zomin va Baxmal tumanlari hududidagi tog'larida Molguzar tog'larining shimoliy yonbag'irlarining yuqori qismida qora archa (*Juniperus seravschanica* Kom.) o'sadi. Bu archazorlarning pastki yarusida butalardan — uchqat (*Lonicera nummulariifolia* J. et Sp.), zarang (*Acer semenovii* Rgl.), na'matak (*Rosa maracandica* Bge.), o'tsimon o'simliklardan esa taroqbosh (*Bromus danthoniae* Trin.), lola (*Tulipa greigii* Rgl.) va boshqali efemerlar o'sadi.

Tog' zonasining yuqori qismida, Turkiston, Molguzar va Nurota tizmalarining o'rtacha balandlikdagi tog'larida (Zomin va Sangzor daryo oralig'ida va daryolar boshlanadigan tog'larda) saur archa (*Juniperus semiglobosa* Rgl.) o'sadi. Bu erdagi archazorlarning quyi yarusi butalardan (bodom-*Amygdalus bucharica* Korsh., pista-*Pistacia vera* L.) va o'tsimon o'simliklardan (qo'ng'irbosh-*Poa bulbosa* L., lola-*Tulipa afinis* Rgl., ayiqtovon-*Mentha asiatica* Boiss. va b.) iborat.

Zonaning yuqori qismida va shuningdek, subalp o'tzorlarida o'rikarcha (*Juniperus turkestanica* Kom.) o'sadi. Bunday archazorlar, ayniqsa, Zomin Davlat qo'riqxonasi, Zomin milliy tabiat bog'i va Molguzar tog'ining yuqori qismida ancha katta maydonlarda tarqalgan. Ularning quyi yarusida zirk (*Berberis integerrima* Bge.) va bodom (*Amygdalus bucharica* Korsh.) butalari, kiyko't (*Ziziphora pedicellata* Pazij.), zira (*Bunium persicum* (Boiss.) K. Pol.), tog'piyoz (*Allium pskemense* B. Fedtsch.), shirach (*Eremurus regelii* Vved.) va boshqalar o'sadi.

Bargini to'kadigan tog' o'rmonlari va butazorlarning tarkibini yong'oq (*Juglans regia L.*), olma (*Malus domestica Borkh.*), zarang (*Acer semenovii Rgl.*), bodom (*Amygdalus bucharica Korsh.*), pista (*Pistacia vera L.*), zirk (*Berberis integerrima Bge.*) kabi daraxtlar va butalar tashkil etadi. Tabiiy yong'oqzorlar Nurota tog'larining Forish, Nurota tumanlaridagi tog'larining shimolga qaragan yonbag'irlarida tarqalgan. Zarang (*Acer semenovii Rgl.*), pista (*Pistacia vera L.*), bodom (*Amygdalus bucharica Korsh.*), zirk (*Berberis integerrima Bge.*) va olma (*Malus domestica Borkh.*) kabi daraxt va butalar tog'larning dengiz sathidan 800 m dan 2000 m gacha va undan yuqorida janubga qaragan yonbag'irlarida tarqalgan.

Yaylov zonasiga Turkiston tizmasining dengiz sathidan 2800-3000 m dan yuqori qismlari kiradi. Bu yerlarning reliefi kuchli parchalangan. Ayrim joylarda muzliklar uchraydi. 3-4 m qalinlikdagi qor qoplami hosil bo'ladi. Zonaning ancha maydoni toshloqlardan iborat. O'simliklarning vegetatsiya davri 50-110 kundan oshmaydi. Bu yerdagi o'simliklar qoplamini, asosan subalp va alp o'tloqlari tashkil etadi. Subalp o'tloqlarida yovvoyi suli (*Avena trichophylla C. Koch.*), mushukquyruq (*Alopecurus pratensis L.*) va boshqa o'simliklar o'sadi. Erbahosi (*Gentiana olivieri Gris.*), qoqio't (*Taraxacum officinale Web.*), binafsha (*Viola isopetala Juz.*), chuchmoma (*Ixiolirion tataricum (Pall.) Herb.*) va yostiqsimon o'simliklar alp o'tloqlarining asosini tashkil etadi.

Zominsuv, Sangzor daryosi va ularning asosiy irmoqlarining ayrim joylarda to'qay o'simliklari tarqalgan. To'qaylarda daraxt va butalardan — jiyda (*Elaeagnus orientalis L.*), yulg'un (*Tamarix hispida Willd.*), jing'il (*Tamarix laxa Willd.*), o'simliklardan esa ajriq (*Cynodon dactylon (L.) Pers.*), qirqbo'g'im (*Equisetum arvense L.*) va boshqalar o'sadi.

Jizzax viloyatida xalq xo'jaligining turli sohalarida kishilar ehtiyojini qondirish uchun madaniy o'simliklar ham ko'p o'stiriladi. Bu o'simliklarga sug'oriladigan va lalmi yerlarda yetishtiriladigan texnika ekinlari (paxta, makkajo'xori, qandlavlagi, kartoshka va b.), bug'doy, arpa, no'xat, mosh, loviya va boshqalar kiradi. Bundan tashqari, sabzavot va mevali hamda manzarali o'simliklar ekiladigan maydonlar ham ancha katta.

Keyingi yillarda viloyatda katta maydonlarning o'zlashtirilishi ko'plab noyob o'simlik areallarining qisqarishiga sabab bo'ldi. Qumli cho'llarda geologik qidiruv ishlarining olib borilishi ko'chma qumlar florasining nobud bo'lishiga sabab bo'lmoqda. Bu esa o'z navbatida, qumlarning ko'chishini tezlashtirmoqda. O'zlashtirilgan yerlarda yer osti suvlarining ko'tarilishi zovurlar qazishni taqozo etmoqda. Bu zovurlar atrofida va yer osti suvlari ko'tarilgan joylarda qamishzorlarning yangi areallari paydo bo'lmoqda, sho'rsevar o'simliklardan sho'ra (*Chenopodium murale L.*), qizilmiya (*Glycyrrhiza glabra L.*) kabilar keng

tarqalmoqda.

Adabiyotlar ro'yhati

1. Камелин Р.В. Флора Сырдарьинского Каратау. – Л.: Наука, 1990. – 146 с.
2. O'zbekiston Respublikasi “Qizil kitob” 2-jildi – Toshkent: Chinor ENK, 1998. T.1. – 333 б.
3. O'zbekiston Respublikasi “Qizil kitob” 2-jildi – Toshkent: Chinor ENK, 2006. T.1. – 343 б.
4. O'zbekiston Respublikasi “Qizil kitob” 2-jildi – Toshkent: Chinor ENK, 2009. T.1. – 356 б.